

О. М. ВЕСЕЛОВА (Київ)

**ВИСВІТЛЕННЯ ГОЛОДУ 1932—1933 рр.
У ЗБІРНИКАХ ДОКУМЕНТІВ І МАТЕРІАЛІВ**

Вивчення документів про голодомор 1932—1933 рр. в Україні розпочалося в Інституті історії партії при ЦК Компартії України — філіалі Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС (нині — Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України) та Інституті історії АН УРСР (тепер — Інститут історії України НАН України). Водночас робота зі збору спогадів-свідчень людей про голодомор, з підготовки збірників документів та матеріалів йшла в селах і містах України.

Результатом праці науковців та архівістів було видання 1990 р. підготовленого на базі документів Партійного архіву Інституту історії партії при ЦК Компартії України (нині — Центральний державний архів громадських об'єднань України — ЦДАГО України) збірника **“Голод 1932—1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів”**¹. Першу документальну книгу відкриває постанова ЦК Компартії України від 26 січня

1990 р. “Про голод 1932—1933 років на Україні та публікацію пов’язаних з ним архівних матеріалів”, в якій зазначається: “...Понад півстоліття ця тема замовчувалась у вітчизняній історіографії, що заважало науковому осмисленню та об’єктивній морально-політичній оцінці цієї народної трагедії.

...Архівні матеріали свідчать, що безпосередньою причиною голоду на початку 30-х років у республіці стало примусове, з широким застосуванням репресій, проведення згубної для селянства хлібозаготівельної політики... Документально простежується, що керівництво республіки не змогло протистояти диктату, фактично проводило політику, яка коштувала українському народові численних жертв. ЦК КП(б)У та Раднарком УРСР ² приймають постанови, в яких головна ставка у хлібозаготівлях робиться на адміністративно-репресивні методи. Терміново створюються роз’їзні судові сесії, спеціальні комісії — так звані “четвірки”. До справи хлібозаготівель залучаються органи юстиції, прокуратури, державної безпеки.

...Незважаючи на репресивні заходи, навіть зменшені планові завдання республікою не виконуються. В цих умовах керівництво вдається до вилучення насіннєвих, фуражних та продовольчих фондів у залік хлібозаготівель, що стає фатальним для населення республіки. Архівні матеріали подають трагічну картину масової смертності від голоду та епідемій, особливо починаючи з березня 1933 року... . Документальні матеріали про голод 1932—1933 років на Україні мають велику політичну і наукову значимість. Їх публікація допоможе правдиво висвітлити одну з найболючіших проблем нашого минулого.

ЦК Компартії України постановляє:

Визнати, що голод 1932—1933 років став справжньою трагедією народу, наслідком злочинного курсу Сталіна та його найближчого оточення (Молотов, Каганович) щодо селянства.

Засудити безпринципну політику тодішнього керівництва республіки (Косіор, Чубар) у проведенні хлібозаготівель.

Рішуче відмежуватись від насильницьких, репресивних методів вирішення проблем суспільного розвитку...

...Рекомендувати редакціям газет, журналів, телебачення і радіо забезпечити правдиве, об’єктивне, на основі документальних матеріалів, висвітлення подій, пов’язаних з голодом 1932—1933 років” ³.

Визнання голоду підкреслюють і документи збірника. Заперечуючи нині факт голодомору, керівництво КПУ діє алогічно й безпідставно.

Органічною частиною збірника є аналітичні статті фахівців, в яких висвітлюються соціально-економічні та моральні питання впровадження в республіці сталінської політики колективізації та хлібозаготівель.

Архівно-документальну частину книги становлять уперше обнародовані в Україні матеріали, що розкривають справжні причини, хід та наслідки жорстокої трагедії в історії українського народу. Вони складають кілька тематичних груп. Багато документів відбивають проведення в Україні хлібозаготівельної політики, показують включення репресивного механізму викачування зерна з уже голодного українського села, що й стало головною причиною трагедії. Чітко простежується особиста причетність Й. Сталіна, В. Молотова, Л. Кагановича до визначення непомірного для України плану хлібозаготівель на 1932 р., їх методичний і жорсткий тиск з метою його безумовного виконання, діяльність надзвичайної комісії Молотова у жовтні—листопаді 1932 р., що спонукала масові репресії. Друга група документів — про наростання широкомасштабного голоду, трупoidства, канібалізму, масової смертності. Третю — становлять документи про

політичні настрої селянства, масовий вихід з колгоспів, численні листи, звернення до Й. Сталіна, В. Молотова, С. Косіора, Г. Петровського від голодуючих, прохання хліба. Четверта група документів — про надання по-терпілим областям республіки допомоги.

При підготовці книги використано фонди Центрального партійного архіву Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, Партійного архіву Інституту історії партії при ЦК Компартії України, а також партархівів Вінницького, Дніпропетровського, Донецького, Житомирського, Запорізького, Київського, Луганського, Миколаївського, Полтавського, Харківського, Херсонського і Чернігівського обкомів Компартії України. Базовими стали фонди Партійного архіву Інституту історії партії при ЦК Компартії України, зокрема документи ЦК — політбюро, оргбюро, секретаріату, відділів. Загалом до збірника включено 248 найбільш типових, раніше не опублікованих документів. В основному в ньому вміщено постанови, директивні листи, телеграми ЦК ВКП(б), РНК СРСР, ЦК КП(б)У, РНК УСРР, місцевих партійних комітетів та виконкомів рад, офіційні й особисті звернення секретарів обкомів КП(б)У до вищих партійних інстанцій, доповіді, інформації органів державної безпеки, прокуратури, юстиції, листи селян. Хронологічно він охоплює документи 1932—1933 рр., хоч передумови голоду склалися значно раніше, а його наслідки давалися взнаки ще багато років потому.

Водночас з високою оцінкою книги, яка започаткувала документальне дослідження теми голодомору, слід вказати й на ряд виявлених у ній неузгоджень. Оригінальні назви документів у збірнику не даються, а в найменуваннях, визначених упорядниками, які “йшли” за документами, фігурують, як і радянського часу, “*продовольчі утруднення*”, “*напружене продовольче становище*”, “*куркульський саботаж*”, “*саботаж хлібозаготівель*”, “*приховування хліба*” тощо.

Майже третина документів містить такі назви, як “*продовольча допомога населенню*” чи “*необхідність продовольчої допомоги*”. Є й такий, наприклад, документ: “Постанова Політбюро ЦК ВКП(б) про продовольчу допомогу Україні” від 23 червня 1932 р. Його назва чи не найпарадоксальніша у збірнику. Наводимо зміст: “Обмежитися вже прийнятими рішеннями ЦК й додаткового завезення хліба в Україну не робити”. Як бачимо, назва документа багатообіцяюча, та зміст його протилежний⁴. Поруч із ледве третиною подібних документів про так звану “допомогу”, коли харчували, якщо можна так сказати про видачу лише працюючим у полі “бурди”, “шліхти” й подібних “страв”, тут же постанова Укрколгоспцентру від 22 серпня 1932 р. про заборону видавати хліб у закладах громадського харчування. І це не дивно, адже дана документальна книга (і це підкреслюємо) була створена за рішенням ЦК КПУ в кінці 80-х років й опублікована “Політвидавом України”, що не могло не вплинути на її зміст.

Наявність у збірнику деяких документів про допомогу голодуючим цілком виправдана. Однак, якби допомога в 1932-му була реальною й достатньою, як це представлено в книзі, то чим тоді пояснюється повальний голодовий мор в українському селі 1933 р. Адже і в 1932-му (й раніше) до вищих партійно-державних інстанцій надходила маса листів селян з проханням про допомогу. Про це свідчить, наприклад, вміщена у збірнику “Довідка відділу агітації і масових кампаній ЦК КП(б)У та зведення з листів, надісланих до ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У з питань хлібозаготівель та голоду на Україні” від 28 квітня 1932 р.⁵

Не можна погодитися з редколегією збірника і в тому, що “вся сукупність матеріалів не дає підстав для висновку про те, що ця трагедія була за-

здаlegідь спланованою антиукраїнською акцією, голодом-етноцидом”. Адаже документи свідчать про супротивне. Однак, слід підкреслити, що ця книга до сьогодні має величезне наукове значення. Вона була в Україні першою. І в цьому — її переваги та похибки.

Якщо вищеозначена книга була підготовлена й видана за рішенням ЦК КПУ, то видання **“33-й: ГОЛОД: Народна Книга-Меморіал”**⁶ створене за ініціативи відомого українського письменника Володимира Маняка і його дружини — журналістки Лідії Коваленко-Маняк — й опубліковане за рішенням Співки письменників України. На відміну від попереднього збірника у підготовленій ними книзі, рукопис якої 2,5 року поневірився по видавництвах, національну трагедію названо голодомором-геноцидом українського народу: “То був відвертий геноцид щодо українського селянства — акція, за жорстокістю і розмахом співмірна хіба що з гітлерівськими злочинами проти людства, про які світ з жахом дізнається через кілька років. Одержимий манією “доганяти й переганяти”, сталінський деспотизм і тут ішов на випередження ... На шістнадцятому році революції, при владі, яка сміла називати себе народною, на родючій землі, без війни чи стихійного лиха помирали хлібороби”, — писала Л. Коваленко⁷. “Геноцид чи не геноцид? ... Коли йдеться про трагедію такого масштабу, слова втрачають сенс. Наперед виступають дія, акція, що призвели до небувалої трагедії народу. І наслідки трагедії, які ми ще не виміряли остаточно... Голод 1932—1933 років — грандіозна операція умиротворення”, — підкреслював В.Маняк⁸.

Подвижники зазначали, що не запізнилися остаточно, застали ще живих учасників колективізації, залучили до збірника їх безцінні свідчення. Народну пам’ять автори-упорядники вважали найдостовірнішим історичним джерелом, як і розкату самосвідомість народу — найсправедливішим істориком пережитого лихоліття сталінщини⁹.

Книга містить 1000 свідчень про голод-геноцид, документів, достовірність яких дійсно скріплена спільним горем українського народу. Свідчення у книзі доповнені архівними документами, виявленими, дослідженими та підготовленими до друку науковцями Інституту історії України НАН України Євгенією Шаталіною і Василем Марочком¹⁰, науковим коментарем, написаним істориками Володимиром Калініченком, Володимиром Ткаченком, Миколою Трояном та Ілєю Шульгою. Книгу пронизує глибокий гострий науково-публіцистичний коментар В.Маняка та Л. Коваленко-Маняк.

Виступаючи після трагічної загибелі авторів-упорядників книги з доповіддю “Вклад Володимира Маняка і Лідії Коваленко у створення джерельної бази з історії голодомору” на Міжнародній науковій конференції з відзначення 60-річчя голоду-геноциду 1932—1933 рр. в Україні (10 листопада 1993 р.), історик і археограф Є. Шаталіна підкреслила: “Серед інших цінних праць особливе місце належить їх книзі “33-й: ГОЛОД: Народна Книга-Меморіал”. Вперше в Україні в ній історію трагедії народу відтворено вустами самого народу. В.Маняк і Л.Коваленко довели, що розповіді свідків голодомору є невичерпним джерелом правдивої інформації про ті часи, безпосереднім витоком для вивчення людської трагедії, що сталася внаслідок політики сталінізму в українському селі. По суті, вони створили новий жанр документальної розповіді. Ця книга є комплексним джерелом для дослідження історії голодомору. ...Свідчення очевидців голодомору відіграють роль документального джерела і становлять основу праці, що неодноразово підкреслювали В.Маняк і Л.Коваленко під час спільної з нами роботи. Решта матеріалу підпорядковувалася цій меті”.

Є.Шаталіна наголошує: “...Ми — свідки громадянського подвигу В.Маняка і Л.Коваленко — складаємо шану за їх подвижництво. Заключний розділ їх книжки названий В.Маняком так: “Повернути народові історію, а історії — правду”. Тепер ці слова звучать як своєрідний заповіт для всіх, хто працюватиме на історичній ниві”¹¹.

Автори-упорядники книги вважали, що голодомор був не несподіваним наслідком колективізації, а цілеспрямованою політикою знищення українського народу. Матеріали в книзі згруповано і подано відповідно до адміністративно-територіального поділу початку 30-х років, коли УСРР складалася з семи областей: Вінницької, Дніпропетровської, Донецької, Київської, Одеської, Харківської, Чернігівської, а також Молдавської АСРР.

Книга увібрала в себе більшість складових багатопланової теми голоду-геноциду. Змістовними й переконливими є розділи “Голод: чому і як?” В.Маняка, “Духовна руїна” Л.Коваленко, “Коментар публіциста” В. Маняка і Л. Коваленко, “Коментар історика”, “З розсекречених архівів”, “У дзеркалі преси”.

Серцевину книги становлять, природно, свідчення людей, які вижили в смертельному голоді-геноциді, очевидців людомору, що містять глобальні й конкретні причини, перебіг і наслідки народної трагедії. Так, за свідченням І.Г.Шульги, в с. Верещаки Лисянського району Київської області “...тоді було 500—550 дворів, померло близько 300 чоловік, головним чином вимирали багатодітні сім’ї. У війну загинули 84 чоловіки”¹².

«В 1933 році нас, учителів, направили по хатах агітувати за вступ до колгоспів. В одній хаті стара, дивлячись на нас безумними очима, почала кричати, що їжі в неї вже немає і нема чого забирати. “Ось бачите — залишилась тільки дитина, її я зараз варю”, — і показала казанок. Ми вибігли геть з хати», — свідчила О.К.Негода, уродженка містечка Борзна¹³.

Достойне місце в книзі належить спискам померлих від штучно скоєного голодомору. Так, список жертв с. Тимошівка Маньківського району Черкаської області становить 296 осіб; с. Полянецьке Савранського району Одеської області — 729 чоловіків, жінок і дітей¹⁴; с. Тарган Володарського району Київської області — 360 осіб¹⁵. Такі списки — неоціненний фактичний матеріал для дослідників.

Змістовним і глибоким є заключний розділ книги, написаний В.Маняком, в якому він називає голод-геноцид війною сталінщини з народом, закликає до праведного суду людської пам’яті, справжнього суду історії.

З кінця 80-х років над підготовкою книги на основі фондів Центрального державного архіву Жовтневої революції і соціалістичного будівництва УРСР (нині Центральний державний архів вищих органів влади та управління України — ЦДАВО України) трудилися науковці Інституту історії АН УРСР та працівники архіву. В результаті 1992 р. побачило світ документальне видання **“Колективізація і голод на Україні 1928—1933: Збірник документів і матеріалів”**¹⁶. У передмові С.Кульчицького та Є.Шаталіної йдеться про адміністративні методи впливу на економіку, перетворені на систему із заборонаю приватної торгівлі, картками для жителів міст, інфляційним випуском паперових грошей, експропріацією заможних селянських господарств, організацією одержавлених колгоспів, визнанням колективізації основним методом стягнення продрозкладки.

Особливістю даного збірника є те, що в ньому вперше було подано розширену хронологію голоду, адже саме в 1929—1933 рр. на селі відбувалася суцільна колективізація, перші згадки про голодування траплялися

вже взимку 1929—1930 рр. Справжній голод почався з 1931 р., масовим він став у 1932-му, а в 1933-му вже вирував голодний мор¹⁷.

До абсолютної більшості документів ЦДАВО України додано також документи з деяких обласних держархівів. Переважна їх більшість — оригінали. Загалом у збірнику вміщено 403 документи.

Про дійсне становище в українському селі пряму відповідь документи збірника, на жаль, дають нечасто, але посередніх свідчень про голодоморну трагедію у ньому досить багато. Вони надають можливість встановити причинно-наслідкові зв'язки, розуміння руйнівної дії сталінської колективізації щодо сільського господарства й селянства, виявити сутність колективізації, різкий занепад сільського господарства, розселяння, позаконотримані методи господарювання в одержавлених колгоспах, наслідком чого став голодомор. Однак селянство було не проти колективних форм господарювання, а саме праці на кооперативних засадах при збереженні власності на землю, засоби виробництва, результати своєї праці. Це зовсім не влаштовувало тодішнє вище партійно-державне керівництво, яке прагнуло, щоб монополієм власником стала держава, а селянин-хлібороб — покірним виконавцем її волі.

Унікальний збірник архівних документів і матеріалів містить постанови уряду про колективізацію, рішення Верховного суду, акти обстеження селянських господарств; протоколи президії ВУЦВК, постанови РНК УСРР про хлібозаготівлі і “чорні дошки”, статистичні звіти про хід колективізації і хлібозаготівель; інформаційні матеріали РНК СРСР та ЦК ВКП(б) щодо переселення (в основному російських колгоспників) в Україну, яка зазнала голоду, а часто-густо й суцільного спустошення сіл і хуторів, документи про репресії, труподство та канібалізм.

Значну частину книги складають офіційні документи, що висвітлюють здійснення сталінської політики на селі — звіти, огляди, зведення, доповіді, повідомлення сількорів і редакцій газет, судові вирoki та ін. Цінну групу документів становлять листи-скарги, листи-прохання колгоспників і одноосібників, бідняків і середняків, “куркулів” і наймитів про допомогу. У листах знаходила відображення політика колективізації та методи її здійснення на селі, тісно переплетена з інформацією офіційних органів і осіб, що свідчить про достовірність джерел. Найбільше листів селян у матеріалах ВУЦВК. Так, у листі від 2 січня 1932 р. селяни артiлі Удянської сільради Золочівського району на Харківщині писали до Г.І.Петровського: “Ви звернули на нас увагу, що з нами зробили партійці з представником району, це просто жах. Невже радянська влада і партія видають такі закони, що останній пуд, навіть 20 фунтів хліба, що дало правління на трудодні, і те відбирають. Що зробили над членами артiлі, над біднотою, залишили напризволяще голодних жінок, дітей, ламають двері, б'ють скрині, наставляють нагани і говорять: “Ми, партійці, ми є влада, хочемо й постріляємо як паразитів, ми вам покажемо волю, а хліб віддай, сам хоч здохай, хоч сьогодні, хоч завтра, нам діла нема...”¹⁸. Гірка правда волила з листів людей, які гинули голодною смертю.

У збірнику публікуються також листи голів колгоспів, правлінь артiлей, членів сільрад, сільських активістів, місцевих “прорабів” колективізації. У книзі — широкий коментар, як це має бути в кожному виданні такого роду. Мета авторів-укладачів збірника — документальне виявлення глибинних процесів в аграрному секторі економіки України — досягнута. Як і дві попередні, ця книга є цінним історичним джерелом для дослідження голодомору. До відзначення скорботної 60-ї річниці народної трагедії її було перевидано¹⁹.

Своєрідну групу видань становлять збірники спогадів та документів, опубліковані 1993 р.: **“Мор”**²⁰ — автор Олесь Воля (Олександр Міщенко) та **“Упокорення голодом”**²¹ — автор Марина Мухіна.

Книга свідчень **“Мор”** створена на базі регіонального збірника Олександра Міщенка **“Безкровна війна”** (про цей збірник йтиметься далі) з доданням до спогадів селян Козельщинського району Полтавської області свідчень із сіл Дніпропетровської, Київської та інших областей України. Структурно книга поділяється на основні розділи: **“Імена”**, **“З одного села”**, інші та підрозділи-рубрики: **“Історична довідка”**, **“Медична довідка”**, що відіграють роль своєрідних коментарів.

У свідченнях — правдиві розповіді очевидців (названо їх прізвища, місця народження й мешкання) про розкуркулення, висилку, конфіскаційні хлібозаготівлі, репресії влади, жорстокий голод, людожерство... Так, Є.Є. Данишевська з с. Сухий Яр Ставищенського району Київської області свідчила: **“Я вам нагадаю, що й учителів заставляли ходити по хатах разом з дітьми — буксирувати. Зайдуть діти в хату, стануть на порозі й кричать: “Гав-гав! Куркуль хліба не дав, куркуль хліба не дав!” А той “куркуль” стоїть коло печі в латаних-перелатаних штанах, а за ним на лежанці дітей кагала, одне одного менше. Ї батько мій був комнезамом, а коли він побачив, що останнє зерня вигрібають його дружки, на зборах виступив: “Не можу я, люди добрі, цього робити. Не хочу бути слугою диявола”**²².

В цілому ряді спогадів — порівняння кількості померлих від голоду та загинлих під час Другої світової війни. Так, В.П. Біленко з с. Верхня Кам'яниста П'ятихатського району Дніпропетровської області свідчить, що на 100 тодішніх дворів з війни не повернулося 30 сільчан. У голодовку померло 156 душ, в її родині — восьмеро. М.М. Музичко з с. Соколівка Крижопільського району Вінницької області згадує, що в роки минулої війни у Соколівці загинуло 500 душ, голод забрав 630 соколівчан. У с. Мануйлівка Козельщинського району Полтавської області у війну загинуло 202 чоловіки, а під час голоду вмерло понад 500 душ²³. Навіть місцеві керівники не витримували страшної наруги над людьми. Голова колгоспу в с. Риківці Зінько Бондаренко покінчив життя самогубством. На своєму партійному квитку він написав: **“Простіть мені, люди, що не витримав знущань над вами...”**²⁴.

Стиль книги Олесь Воля нагадує виклад богословських книг. Літературний запис, відсутність повторів, плавний виклад тексту, на наш погляд, заслуговує схвалення. Але як пояснити привласнення молодим письменником свідчень-спогадів, сповідей селян, які пережили голод? Тож саме вони є дійсними авторами книги свідчень. Збірник пересипаний цитатами з Біблії, адже опублікувало його Християнське видавництво **“Дорога правди”**. А як же з біблійним **“Не сотвори кумира...”**?! Олесь Воля пише: **“Складаю глибоку подяку всім очевидцям...”** Зауважимо — не справжнім авторам спогадів, а лише **“очевидцям, що допомогли звершити цей скорботний труд”**²⁵. Якщо у книзі **“Безкровна війна”** зазначено: **“Документально-художнє видання”**, то у збірнику **“Мор”** такого означення вже немає.

2002 р. О. Воля опублікував книгу з такою ж назвою, але майже втричі більшим обсягом²⁶. До складу цієї, вже третьої книги увійшли спогади з попереднього збірника **“Мор”** з доданням нових. У доповненому виданні також уміщено портрет молодого письменника із закликом-заповітом до читачів: **“Любіть Бога, любіть людей, любіть Україну. Олесь Воля”**. Вражають слова з анотації до книги: **“З чисті вини на очах усього цивілізованого ХХ віку було вигублено мільйони й мільйони наших співвітчизників?**

...На ці вкрай болючі, як незагойна рана, питання на історичних фактах, свідченнях очевидців, архівних документах вперше дає правдиву сувору відповідь у своїй Книзі буття України “Мор” відомий письменник, один з найавторитетніших дослідників голодоморів у Україні Олесь Воля (Міщенко Олександр Володимирович)”²⁷. Так О. Воля присвоїв пріоритет істинних дослідників голоду-геноциду на базі архівних документів та споминів людей.

Справжні першопрохідці у справі створення народної історії голодомору в незалежній Україні, глибокі дослідники проблеми скромно зазначили себе у Книзі-Меморіалі авторами-упорядниками. За титанічну працю В. Маняк і Л. Коваленко-Маняк 1993 р. посмертно удостоєні Державної премії України ім. Т.Г.Шевченка²⁸.

Спокусилася на авторство книги “Упокорення голодом” і Марина Мухіна²⁹, хоч своє ім’я та прізвище помістила не на обкладинці, а на титульній сторінці збірника. Але, однак, це є відступом від канонів археографії.

У передмові до цього видання характеризується масив документів, що послуговував джерельною базою для західних дослідників. Називаються фундаментальні документальні збірники, підготовлені в Україні, а також підкреслюється необхідність, за можливості, створення збірників не лише для введення до наукового обігу нових джерел, а й їх зіставлення з метою найповнішого відтворення теми голодомору³⁰.

Книга складається з п’яти розділів, у яких зосереджено документи з колекцій Наукового товариства ім. Шевченка: “Український голодомор 1930-х років”, “Дипломатичні служби про ситуацію в Україні в 1932—1933 рр.”, “Світова преса про голод в Україні”, “Слухання на Комітеті Конгресу США та Міжнародної комісії з розслідування голоду 1932—1933 рр. в Україні”.

Значний інтерес становить вміщена у збірнику “Книга смерті с. Романкового Кам’янського району Дніпропетровської області”³¹. Представлено й рукописний оригінал: “Акти смертності села Романково” від № 434 до № 598 (всього 164) за період з 30 липня 1933 по 3 січня 1934 рр. Зареєстровано в книзі смерть робітників металургійного та інших заводів м. Кам’янського (нині м. Дніпродзержинськ), залізничників, які приїжджали помирати додому, в своє рідне, колись козацьке, село, колгоспників та їх дітей. Більшість померлих належала до селян-одноосібників. Записувалися й причини смерті: “від запалення шлунку”, “від запалення кишок”, “з водянки” (ясно, що голодового опухання. — *Авт.*), “від кривавого поносу”... Але між цими завуальованими діагнозами все ж таки реєстратор, не змігши, чи не бажаючи фіксувати вигадане, записував фактичні причини смерті. Так, в акті № 435 запис про 30-річного громадянина Г. Г. Ковтуновського, який помер 31 липня 1933 р. “від ізтощення організму”, в акті № 439 — про 60-річного Ф. К. Палагуту — помер 1 серпня 1933 р. “од виснаження організму”, того ж дня — помер 4-місячний хлопчик Василь Журавель — “від виснаження” (акт № 440); 21 серпня 1933 р. в акті № 475 запис про померлого “від виснаження легенів” п’ятирічного О. М. Гунька, 30 серпня — про смерть 41-річної В. Й. Ліжник “від виснаження” (акт № 491); 13 вересня 1933 р. — запис про 35-річну М. І. Ліжник, яка померла “із ізтощення організму” (акт № 511); 11 жовтня — про 2-річного померлого В.Голенка теж “з стощення організму” (акт № 536); 1-го листопада 1933 р. — про смерть “з виснаження” 6-місячної Л. А. Буц (акт № 557). “Від виснаження” померла й 8-місячна З. М. Журавель (акт № 579)...³². Чимало зареєстрованих померло “з різачки” (очевидно, через

живання в їжу різних сурогатів. — *Авт.*). Серед них М. А. Хлівецька 50-ти років (акт № 497), М. С. Рибалка, 38 років (акт № 520), 2-річні К. А. Рава та В. Ф. Мельник (акти № 522, 526), 17-річна М. М. Голенко (акт № 539), 10-річна Г. О. Загребейна (акт № 540)³³ та багато інших. 18-річна дівчина А. І. Макаренко померла прямо на полі “з пороку серця” (акт № 574)³⁴. Слід підкреслити, що всі зареєстровані померлі — українці. Вміщені у збірнику документи, безсумнівно, — цінне історичне джерело.

“Національна катастрофа України” — так названо розділ збірника документів, архівних матеріалів, листів, доповідей, статей, досліджень, есе “**Чорна книга України**”³⁵. В ній подано документи про дійсний стан речей у 30-ті роки в Україні, що є комплексом підготовки, перебігу й наслідків голодового лихоліття. Представлено також ряд свідчень людей, які пережили жах голодомору³⁶. Вражає те, що у спогадах-свідченнях, згадуючи про колективізацію, розкуркулення, страждання від голоду, люди і нині наголошують саме на тому, що вони були “середняками” чи “бідняками”, а не “куркулями”, — настільки міцно селянам вбивалася у свідомість комуністична ідеологія.

У збірнику представлено ряд протоколів засідань ЦК КП(б)У з “Особливих папок”, що містять дані про хлібозаготівлі, посилення репресій до злісних нездавців хліба — одноосібників³⁷, лист С. Косіора про спецпостачання керівних працівників центральних та обласних установ³⁸, про с. Старошведське з дорученням Балицькому “вжити заходів до відвернення проникнення відомостей про випадки голодовки в с. Старошведському за кордон”³⁹, інші документи, що розкривають справжню сутність голодомору. Так, постановою політбюро ЦК КП(б)У від 13 лютого 1932 р. “Про хлібопостачання. Всім МПК і РПК”, наприклад, встановлювалися жорсткі обмеження індивідуального постачання і громадського харчування хлібом, знижувалися норми видачі хліба для груп споживачів, встановлювався відпуск хліба в громадському харчуванні окремо від обіду й за особливу платню⁴⁰. А в протоколі засідання політбюро ЦК КП(б)У від 19 листопада 1932 р. записано: “Визнати за необхідне переглянути план постачання хлібом в сторону максимально можливого зменшення”⁴¹.

Значний джерелознавчий інтерес становлять лист С. Косіору з Одещини, в якому йдеться про “допомогу” “Німецького фашистського Товариства допомоги голодуючим німцям СРСР”, лист Постишева і Любченка — Сталіну щодо такої допомоги з вимогою репресивних заходів до припинення цього⁴², листи Чубарю, Косіору з різних регіонів України про голод, трупойство, людожерство, смертність населення.

Заслуговує на увагу дослідників лист Сталіну колгоспника Давиденка зі Знам'янського району: “І що це таке, що особливо в 1932 році конідохнуть, люди без хліба сидять, сказати би, недорід, посуха, коли ж ні, урожай був гарний, і коли забирали, то казали, що **Советська власть не дасть загинути колгоспнику, а чому колгоспники голодують, голодні не хочуть йти на роботу**, а керівники колгоспу свої шлунки забезпечили і за людність нічого не дбають, бо самі наїлись, то їм не дуже і боляче”⁴³.

Відмічаючи ґрунтовність розділу книги, водночас зауважуємо, що наведення посилань до документів “Особливих папок”, а також хронологічна послідовність викладу значно підвищили б його джерелознавчу цінність.

До збірників всеукраїнського масштабу належить і книга “**Командири великого голоду: Поїздки В.Молотова і Л.Кагановича в Україну та Північний Кавказ. 1932—1933 рр.**”⁴⁴. У передмові Валерія Васильєва і Юрія Шаповала підкреслюється: «Не викликає сумніву, що феномен голоду необхідно досліджувати в контексті політичного курсу тодішнього партійно-

державного керівництва, спроби нового “комуністичного штурму” і побудови соціалізму “у ворожому оточенні”. Політичні та економічні стратегії, насаджувані Сталіним і його однодумцями з доктринальних і ситуативних причин, призвели до грандіозної соціально-економічної кризи та голоду 1932—1933 рр.»⁴⁵.

У збірнику знаходимо документальні свідчення діяльності хлібозаготівельних комісій на чолі з головою РНК СРСР В. Молотовим і секретарем ЦК ВКП(б) Л. Кагановичем, а також документи з фондів Російського державного архіву суспільно-політичної історії (РДАСПІ), передані до його сховищ з Архіву Президента Російської Федерації, про діяльність комісій. Серед них — телеграми, якими обмінювалися Сталін, Молотов, Каганович, листи та доповідні записки на їхню адресу від українських і південнокавказьких керівників, проекти постанов республіканських і крайових органів, редаговані Молотовим і Кагановичем, та їх виступи на місцевих партійно-радянських зібраннях. Збірник містить щоденники поїздок Кагановича в Україну та на Північний Кавказ, що відбивають його діяльність у цих поїздках, фіксують розмови з місцевим керівництвом.

До першого розділу книги “Голод 1931—1933 років: погляд з XXI століття” увійшли статті вчених — дослідників теми. У статті В. Васильєва йдеться про ціну голодного хліба, про політику керівництва СРСР і УСРР в 1932—1933 рр., Ю. Шаповал розповідає про III конференцію КП(б)У як пролог трагедії голоду. Стівен Уїткроф виклав сучасне уявлення про природу та рівень смертності під час голоду 1931—1933 рр. в Україні. Лариса Малашенко повідомила про документи особливих фондів Л. Кагановича та В. Молотова як джерела вивчення історії України в XX ст. Остання стаття становить інтерес для характеристики документів, вміщених у даній комплексній книзі.

Другий розділ збірника “Документи” менший за обсягом. Його відкривають листи голів РНК УСРР В. Чубаря та ВУЦВК УСРР Г. Петровського на адресу голови РНК СРСР В. Молотова і Генерального секретаря ЦК ВКП(б) Й. Сталіна про сільське господарство України в першій половині 1932 р. На їхню думку, дезорганізація сільського господарства під час колективізації, а також надмірно високі плани заготівель сільськогосподарської продукції були головними причинами голоду. В розділі відображено також діяльність комісії В. Молотова⁴⁶.

Документи збірника показують наслідки репресій проти селян України і Кубані. “Безперечно, серед приїжджаючих в Україну були організовані групи, які вели роботу, особливо на Кубані, де українська мова. ...ЩО ТРЕБА ЗРОБИТИ? Оголосити на чорну дошку 3—5 станиць, в них заборонити торгівлю, провести чистку, провести кілька процесів з публікацією в пресі...”, — зазначав у щоденнику поїздки на Північний Кавказ Л. Каганович⁴⁷. А у виступі перед мешканцями станиці Медведовської 6 листопада 1932 р. він заявив: “Ваша станиця перейшла до боротьби з радвладою”. Він особисто редагував постанови Північно-Кавказького крайкому партії від 4 листопада, які передбачали в краї широкомасштабні репресії. Одну з них — “Про хід хлібозаготівель і сієв на Кубані” — після правки Кагановича відредагував Сталін⁴⁸.

У книзі наголошується, що Сталін і його група перекладали відповідальність за провал свого курсу на внутрішніх ворогів, зв’язаних із закордонними контрреволюційними центрами. До категорії внутрішньої контрреволюції потрапляли не лише “класові вороги”, а й селяни, чия “дрібнобуржуазна” психологія не дозволяла беззаперечно виконувати всі зобов’язання перед державою, рабськи коритися всім командам Кремля.

Радянське керівництво, мотивуючи таким чином свою політику, намагалося виправдати масові арешти, депортації, розстріли людей. Терористичні методи в діяльності радянського керівництва знайшли чітке відображення в телеграмі Л. Кагановича Й. Сталіну про ситуацію в Україні та дії щодо посилення хлібозаготівель, надісланий 21 грудня 1932 р., і в щоденнику поїздки Л. Кагановича в Україну 20—29 грудня 1932 р.⁴⁹

Документи свідчать, що кожний, хто був незадоволений ситуацією в Україні, автоматично ставав “петлюрівцем”, “внутрішнім контрреволюціонером”, “класовим ворогом”, проти якого можна було вживати найжорстокіших репресивних заходів. Радянське керівництво діяло відверто терористичними методами⁵⁰. У щоденниках Л. Кагановича зустрічаються й факти реакції селян на терор голодом. Під час відвідання колгоспу ім. Сталіна Чубарівського району Дніпропетровської області, в “бесіді з колгоспниками й працівниками політвідділу виявилось, що серед окремих колгоспників є куркульські настрої. Так, вони агітують: “Не дадуть хліба, не треба працювати, не вийдемо в поле”. Є одна колгоспниця, яка добре працює в полі, але в той же час агітує: “Хай подохне радянська влада, як ми гинемо”⁵¹.

Збірник — достовірне й актуальне археографічно-історичне джерело. В ньому вміщено матеріал “Сторінками тодішніх часописів”, відомості про авторів. Але, на жаль, коментарів до документів у книзі немає. Збірнику не завадила б політична оцінка голодомору.

З кінця 1980-х — початку 1990-х рр. журналісти, письменники, вчителі, викладачі вузів у регіонах слідом за селянами, які за власною ініціативою складали списки померлих від голоду-геноциду, виявляли забуті місця поховань убієнних страшним лихоліттям, писали, використовуючи виявлені матеріали, газетні й журнальні статті, брошури, художньо-документальні та художні твори.

Науковці вузів на базі фондів колишніх партійних і державних облархівів створили ряд збірників документів і матеріалів, а також записали свідчення очевидців голодомору. Така діяльність особливо активізувалась у зв’язку з відзначенням 60-річчя голодомору, було видано перші збірники свідчень людей, які пережили голод-геноцид у Вінницькій, Дніпропетровській, Житомирській, Миколаївській, Полтавській, Хмельницькій областях.

Найбільше книг такого роду опубліковано на Поділлі. Перша з них **“Голод на Поділлі. Книга свідчень”** побачила світ 1993 р.⁵² У вступній статті “Гірке й жадане воскресіння” голова Асоціації дослідників голоду-геноциду 1932—1933 рр. в Україні, лауреат Державної премії України ім. Т.Г. Шевченка Л. Коваленко-Маняк писала: “Сталін підвів український народ до страшної Голгофи. Ні, то не були “перегини”, продиктовані “революційним нетерпінням”. Уздовж кордонів України, де в голодному божевіллі люди доходили до канібальства, були виставлені щільні заслони. А Лазар Каганович особисто подбав, щоб українських дядьків з торбами не пускати в поїзди. Жодна жива душа не повинна була вирватися з уготованого їй пекла...”⁵³. Дослідниця розповіла: “Дуже чекав появи книги про голод на Поділлі мій чоловік. Володимир Маняк був полум’яним патріотом рідного краю. ...Перші сотні свідчень очевидців голодомору ми, певна річ, зібрали не деінде, а саме тут — по селах Хмельниччини і Вінниччини”⁵⁴.

Л. Коваленко-Маняк зазначала, що Асоціація домагається правового міжнародного визнання голодомору актом прямого геноциду проти українського народу⁵⁵. У збірнику вміщено привітання голови Оргкомітету зі

створення Асоціації дослідників голоду-геноциду 1932—1933 рр. в Україні, лауреата Державної премії України ім. Т.Г. Шевченка В. Маняка, написане ним ще до його трагічної загибелі учасникам установчих зборів Асоціації Хмельниччини: “Сердечно вітаю своїх земляків і однодумців з історичною подією — проведенням установчих зборів дослідників голодомору. Нарешті ми спам’яталися і визнали зло сталінізму. Назвали це зло своїм іменем — геноцид”⁵⁶.

Коли верстався збірник “Голод на Поділлі”, з Києва надійшла сумна звістка про раптову смерть 24 січня 1993 р. Лідії Коваленко-Маняк. Віталій Мацько у вступному слові “Продовжимо справу” писав: “Ми про неї скажемо те, що вона разом з чоловіком усвідомлювала сокровенні запитання: якщо не ми, то хто ж? І якщо не зараз, то коли?...”⁵⁷.

У збірнику — документи облпартархівів і спогади очевидців голоду-геноциду, аналітичні матеріали. В “Історичній довідці”, наприклад, зазначається, що у с. Шрубків не повернулися з фронтів Другої світової війни 126 осіб, а голодомор 1932—1933 рр. забрав життя 1350 шрубківчан, в т. ч. 24 % віком від 1 до 18 років; 48 % — від 18 до 50 літ; 28 % — від 50 і старших⁵⁸.

У численних свідченнях людей розгорнута тужна, трагічна картина голодомору — від насильницької колективізації, розкуркулення, примусової праці в колгоспах, грабіжницьких хлібозаготівель, терору голодом до масової смертності селян-трудівників з дистрофії, труподства і канібалізму й скидання убієнних голодом у ями.

У свідченнях селян йдеться не про кліматичні причини людомору, а про політичні. Виступаючи на сесії Верховної Ради України 19 лютого 1992 р., перший президент незалежної України Леонід Кравчук говорив, що для того, «щоб видати книжку “33-й: Голод”, видавці змушені були вдатися до історії Гідрометцентру: чи була посуха у 1932 р. Посухи не було»⁵⁹. Коментарі зайві...

1998 р. побачила світ книга “Голод 1932—33, 1946—47. Вінницька область: Документи і матеріали”⁶⁰. Це перше посилання щодо книги нелегко визначити. Адже на обкладинці — імена й прізвища авторів-упорядників, а на зворотному боці титульної сторінки — спершу назва книги, а далі дані про них. Документам та спогадам у збірнику передують ряд статей. У першій з них “Українська трагедія” Сергій Гальчак зазначає, що голодомор 1932—1933 рр. виділяється особливим трагізмом у долі українського народу, підкреслює його рівнозначність єврейському холокосту чи вірменській різанині 1915 р. При цьому виникає питання: а чи можна порівнювати масштаби цих трагедій. Сутність їх однакова. А от відносні величини дуже відрізняються. Адже голод-геноцид початку 30-х років в Україні — наймасштабніша трагедія. Ф. Винокурова у статті “Документи та спогади викривають...” аналізує проблему смертності, акцентує інтернаціональність голоду, спротив населення владі, викликаний пограбуванням селян. Р. Подкур у статті “Документи Державного Політичного Управління як джерело до вивчення колективізації та голоду 30-х років на Поділлі” підкреслює, що незважаючи на створення деяких документів ДПУ з метою фальсифікації історичної події, більшість їх досить об’єктивно розкриває суть сталінської аграрної політики. Документи свідчать, що розкуркулювали селян буквально за все: невиконання хлібозаготівель, несплату податків, штрафів. Процес цей супроводжувався жакливіми беззаконними діями місцевої влади. Йдеться про опір селян і робітників аграрній політиці партії⁶¹.

У розділі книги “Голод 1932—1933 років” вміщено 194 документи як союзного і всеукраїнського, так й обласного плану, завдяки чому комплекс

складових доведення селянства до голодомору документально висвітлений. Значну частину складають офіційні документи з фондів Вінницького обкому партії та виконкому Вінницької обласної ради депутатів трудящих. Серед них — листи, спецповідомлення, спецзведення Вінницького облвідділу ДПУ та Управління внутрішніх справ Вінницької області, доповідні записки райкомів компартії та райвиконкомів, облвідділу охорони здоров'я, акти сільських рад про смертність. Багато свідчень використано з документальної колекції спогадів очевидців голодомору, зібраної архівістами⁶². У листі секретаря Вінницького обкому КП(б)У В. І. Чернявського секретареві ЦК КП(б)У С. В. Косіору про голод в області, датованому 1933 р., під грифом “цілком особисто” наводяться дані про те, що важке продовольче становище захопило до 300 сіл й близько 50 000 людей⁶³.

Як ні в якому зі збірників, у книзі представлено багато документів Вінницького облвідділу ДПУ, котрі становлять майже половину (90) наявних за 1932—1933 рр. Документи розміщені за районами. В основному в них відображено штучність голодомору, витвореного шляхом пограбування селян, а також пасивний і активний спротив людовбивчій владі. У спецповідомленні Вінницького облвідділу ДПУ про настрої серед селянства Джулинського району від 3 квітня 1932 р. зазначалося, наприклад, що колгоспник с. Джулинка в розмові про відсутність хліба зауважив, що “в даний час всі поголовно голодують, а радвлада на це ніякої уваги не звертає... Хто її підтримує і кому вона потрібна, заставляє всіх голодувати. ...Колгоспники заявляють, що в поле не підуть, бо нема хліба...”⁶⁴. «Водопровідник Лебедев Степан серед трудівників говорив: “Сталін довів робітників до голоду, народ вмирає, на чолі влади стоять аферисти”», — повідомлялося у спецзведенні Вінницького облвідділу ДПУ секретарю обкому КП(б)У про політнастрої робітників підприємств м. Вінниці від 20 лютого 1933 р.⁶⁵

Документи збірника свідчать про штучність голодомору, доведення голодуючих до суїциду, труподства та канібалізму. Про те ж саме читаємо у вміщених у збірнику спогадах. «Вважаю, що голод на Україні був створений штучно, бо такі були вказівки партії та уряду, спрямовані на виснаження селян... У 1932 р. з нашого слабосильного колгоспу було вивезено все чисто до зернини. Почався голод. Люди у відчаї. Спочатку думали, що це місцева влада таке витворює. Тому почали писати в Київ, Москву до “батька Сталіна”. Відповідь не одержали. До цих “письменників” приїжджали вночі, “чорний ворон” забирав їх кудись. І до сих пір ніхто не знає, куди ділись ті люди. ...Весною 1933 року вже більша частина Бджільної лежала на цвинтарі», — свідчила жителька с. Бджільна Теплицького району М.С.Жарій⁶⁶.

В одній з рубрик збірника — “У дзеркалі преси” вміщено дані про вищу номенклатуру, де вказана партійність, але не національність здійснювачів геноциду. Коментарі до документів відсутні, як і політичні оцінки пекельного голодомору.

Грунтовним документальним виданням з історії народної трагедії в Подільському краї є, беззаперечно, **“Портрет темряви. Свідчення, документи і матеріали у двох книгах”**, опубліковане 1999 р.⁶⁷ Автор-упорядник книги П.Ящук зазначив, що свідчення, документи і матеріали, вміщені в книгах, висвітлюють спланованість геноциду ХХ ст. проти українського народу.

У вступі до книги І-ї вищеназваного видання відомий дослідник голодомору в Україні Джеймс Мейс наголосив: “... Коли значна кількість людей, які ніколи не зустрічалися і мають абсолютно різні світогляди, цінно-

сті, пізніші від спільного досвіду долі, наводять однакові або подібні факти, це свідчить про їх абсолютну правдоподібність і вірогідність. Більше того, досвід тих, хто займається захистом людських прав, як, наприклад, члени “Міжнародної амністії”, переконливо засвідчує, що “жертви не брешуть”. Вчений підкреслив, що у збірнику зафіксована беззаперечна правда, нафантазувати яку неможливо. Адже такі ж зразки голодомору і репресій — у тритомнику усних свідчень Американської комісії дослідження голодомору в Україні⁶⁸.

Працюючи самотужки, П.Ящук записав 341 свідчення українців, поляків, євреїв, німців та людей інших національностей майже з усіх областей України, а також ряду регіонів Росії. Пильну увагу автор-упорядник приділив своєму рідному району — Полонщині. У вступі “П’ятикутна зірка для катастрофи: слово автора-упорядника” П. Ящук зазначив: «Повне замовчування спланованого триразового голодоморного погрому-катастрофи ХХ століття українського народу на теренах червоної імперії трансформувалось в історіографії дев’яностих років у “труднощі й помилки” та “штучність без планування” цих подій — не менш злочинне перед істиною»⁶⁹.

Свідчення, документи і матеріали збірника відображають спланованість механізму організації голодомору. Автор намагається довести, що приреченими до голодомору були тільки українці, німці і поляки. Порушуючи питання фальсифікації демографічної статистики, він аналізує розрахунки істориків Р. Конквеста, С. Максудова, С. Кульчицького і робить висновок, що більшість приречених на природну смерть і в містах в 1933 р. були зіштовхнуті в цвинтарну яму голодом. На основі даних останнього видання в Україні книги Р. Конквеста “Жнива скорботи”⁷⁰ П. Ящук робить свої розрахунки, за якими кількість жертв голодомору становила 9 млн 142 тис. осіб. При цьому він зазначає, що визначити, скільки серед них було поляків і німців неможливо через фальсифікацію даних щодо кількості міського та сільського населення за національністю. У виданні — 36 списків жертв геноциду з тисячами імен. “В 33-му мерці лежали по дорогах, в річці... В 32-му році врожай був, і його зібрали, але його всього й забрали”, — свідчила В.П.Гончаренко, жителька селища Понінка⁷¹. “А то спеціально був голод зроблений, навіть квасолі і ту забирали”..., — згадував М.Ф. Государський⁷².

“Це голод зробив соціалізм. Думаєте люди? Голод половину людей закопав у землю, а половина побачила, що нікуди діватися...”, — оповідав селянин Ф.В. Гамула⁷³. О.М. Ковальчук із с. Залісся Полонського району на Хмельниччині констатував: “Голод не від неурожаю, а забрали все”⁷⁴.

Книга щільно ілюстрована світлинами “Геноцид у фотодокументах”, “Катастрофа України у фотопортретах” тощо.

Як бачимо, збірники документів Подільського регіону являють собою комплекс історичних джерел, що потребують ретельного вивчення, введення до наукового обігу й вирішення питання щодо визнання на всіх рівнях голодомору геноцидом українського народу.

1993 р. до 60-річчя голодомору опубліковано книгу-збірник “**Народна трагедія. Документи і матеріали про голод 1932—1933 років на Дніпропетровщині**”⁷⁵, що починається передмовою, в якій йдеться про складність проблеми голоду 1932—1933 рр., суперечливість оцінок голодомору, підкреслюється, що серед найважливіших причин цієї трагедії називаються застосування продрозкладки та її безтямне стягнення, запровадження “натуральних штрафів”, масове свавілля на селі. Упорядники книги вважають, що зимові хлібозаготівлі 1931—1932 рр. призвели до великого голоду, ре-

зультатом тотальної конфіскації їстівного припасу селянства став страхотливий голодомор, від якого, за неповними даними, загинуло щонайменше 3—3,5 млн чоловік. Повні втрати населення від голоду (через майже десятиразове зниження народжуваності) сягали 5 млн людей⁷⁶. Вчені зазначають, що картина спустошення сіл Дніпропетровщини була вражаючою. Вимерлі села поповнювалися населенням з інших регіонів УСРР та РСФРР.

Збірник “Народна трагедія...”, як і кілька інших, є однією з перших спроб регіонального документального підходу до дослідження теми. Його основу склали партійно-державні документи всеукраїнського, обласного і районного рівня. Значну частину документів і матеріалів становлять листи населення, в основному селян. Упорядники збірника цілком вірно підкреслюють, що листи з 30-х років перегукуються із спогадами очевидців 90-х як підтвердження правдивості й цінності свідчень. До збірника включено понад 60 документів та спогадів очевидців трагедії голодомору. “А хліба у нас було багато, але весь хліб відібрали скрізь до фунта й кудись комусь відправили. Неймовірно тяжко звертатися за допомогою й набридати своїм проханням, але голод заставляє йти людину на все. На трупи вже не звертають уваги, а ввозять як падаль. Від села залишилась ледь чи четверта частина напівживих людей”, — писав 14 травня 1933 р. Василь Котляревський, священик з с. Пескошине Мелітопольського повіту на Запоріжжі, до академіка Д.І. Яворницького⁷⁷. “Хіба це влада? Зібралися бандити й оббирають людей, хай оббирають — учують, що скоро загинуть”, — повідомлялось у “Доповідній записці інформаційного сектора оргінструкторського відділу Дніпропетровського обкому КП(б)У від 4 березня 1933 р. про факти куркульської агітації в Божедарівському районі”⁷⁸. А П.К. Сухомлин з с. Першотравенки Петриківського району згадував: “Моя родичка, що живе в с. Миколаївці під Дніпродзержинськом, казала, що біля них вимерло тоді ціле село”⁷⁹.

1997 р. вийшла друком книга “Колективізація сільського господарства і голод на Полтавщині. 1929—1933: Збірник документів і матеріалів”⁸⁰. Структурно цей збірник складається з передмови “Від редколегії”, вступної статті О. П. Єрмака “Ціна “великого перелому”, 135 архівних документів і матеріалів. Редколегія книги наголошувала на тому, що антиселянська політика сталінського режиму з суцільною насильницькою колективізацією, “воєнно-комуністичними” методами хлібозаготівель у кінці 20-х — на початку 30-х років у кінцевому підсумку призвела до небаченого за своїми масштабами голоду. Найбільш трагічними наслідки голодомору виявилися для України. “На жаль, — зазначається у передмові, — до цього часу широкому загалу читачів мало відомі матеріали місцевих архівів, що проливають світло на трагічні події 1929—1933 рр. в окремих областях, районах, селах”⁸¹.

У вступній статті, написаній на архівно-документальній базі, розповідається про зміцнення з 1929 р. партійним керівництвом Комітету незможних селян (КНС) для проведення примусової колективізації, наводяться приклади засобів утворення колективних господарств. Так, у с. Михайлівка Шишацького району 1 лютого 1930 р. вночі уповноважений райкому компартії Д.М. Яріш зібрав з активістами збори виборців й оголосив: хто не запишеться негайно в колгосп, буде знищений. На всі запитання селян Яріш відповідав: “Це партійна і державна таємниця”⁸². Розповідається у статті й про “перевиховання куркулів” на виселках. Автор доводить, що надзвичайні методи хлібозаготівель, масові репресії були практично спрямовані проти всіх колгоспників та одноосібників. Групи

активістів — “коначів” із залізними щупами переходили від хати до хати, від городу до городу з єдиною метою — забрати у селян увесь хліб до зернини. І. Ф. Браковий з с. Великі Будища Гадяцького району згадував: “До нас у хату прийшов буксирник Іван Гайдамака, це був жорстокий чоловік. Він заходив до хат, витягав у людей з горщиків квасоллю, картоплю, нишпорив по хаті і забирав усе, що було. Коли він прийшов до нас, Катя лежала в колісці, яка висіла серед хати. Він викинув її з коліски на підлогу. Після цього Катя полежала декілька днів і померла”⁸³. Автор наводить повідомлення з районної газети “Правда Диканщини” за 15 лютого 1933 р. про відмову дітей від своїх батьків, які не здали державі хліб: “Я, Кузь Василь Григорович, зрікаюсь свого батька Кузь Г. А. та матері Кузь М. М., мешканців Ландарівської сільради, як від злісних нездавців контракції хліба”⁸⁴.

Голодомор по селах Полтавщини почався в кінці 1932 — на початку 1933 рр. Звичайним побутовим явищем стали трупоїдство й канібалізм. Села знелюднювали. О. П. Єрмак наводить уривок з листа до Й. Сталіна колгоспника М. А. Реви з с. Хильківка Покровобагачанського району від 1 травня 1940 р., що зберігається в архіві Управління Служби безпеки України (УСБУ) по Полтавській області: “...А хліб на складах був, було зерно, була мука, а люди вмирали з голоду. Значить, це було зроблено все від держави навмисно, і держава про це знала, тому що в Москві немало наших померло пухлих від голоду і в інших великих містах. В результаті залишилось багато порожніх сіл і хуторів. ...Сільрада про смертність у 1933 році довідок не дає, тому що смерть за цей рік забрала стільки, скільки людей раніше не вмирало за 50 років”⁸⁵. Автор-упорядник робить висновок: “голодомор за своїми наслідками тотожний геноциду”, “великий перелом” коштував Полтавському краю близько мільйона втрат населення”⁸⁶.

Хронологічно рамки збірника охоплюють період з 1929 р. (початку суцільної колективізації) — по 1933 р., на який припадає пік голоду-геноциду. В книзі використано документи Державного архіву Полтавської області, Державного архіву Харківської області, Архіву Управління СБУ по Полтавській області, матеріали республіканської, окружної і районної преси, а також документи ЦДАГО України та ЦДАВО України. Вони дозволяють прослідкувати творення голоду. Наведемо один з офіційних документів, що свідчить про надзвичайну жорстокість представників влади до вже позбавлених хліба людей. Так, до посилення репресій проти голодуючих закликав секретар Харківського обкому КП(б)У Р. Терехов на засіданні секретаріату обкому партії 7 січня 1933 р., під час обговорення питання про хід хлібозаготівель: “У застосуванні репресій нам потрібно в першу чергу використовувати натурштрафи й у значно більшому розмірі, ніж це робилося до цього часу. Не зупинятися навіть перед фактом відсутності в оштрафованого худоби, заставити цього злісного нездавця цю худобу здати і натурштраф повністю сплатити... Злісних нездавців хліба, яких ми позбавляємо присадибної землі і будівель, негайно виселити з приміщень, які вони займають”⁸⁷.

На закінчення у збірнику представлено дані про середньомісячну температуру повітря з інформації бюро розрахунків і довідок Українського республіканського управління гідрометеорології по Полтаві за 1932—1933 рр., що свідчать про сприятливі умови для сільського господарства на Полтавщині⁸⁸.

2000 р. було опубліковано книгу “**Миколаївщина: колективізація сільського господарства і голод (1929—1933): Документи і матеріали**”⁸⁹, автори

якої прагнули до глибокого аналітично-документального осмислення й висвітлення проблеми примусової колективізації на території Миколаївської області та витвореного нею голоду. Серед низки статей слід назвати публікацію М. М. Шитюка та В. П. Шкварця “Колективізація і голод на Миколаївщині: походження і наслідки”, в якій підкреслюється, що 1933 рік був не тільки роком катастрофи, штучного голоду, вимирання українського селянства, а й роком загибелі так званого “радянського національно-культурного будівництва” на базі “компромісної національної політики комуністичної партії”⁹⁰. Автори стверджують: “Найстрашніший голодомор 1932—1933 рр. мав штучний характер і забрав від 7 до 12 мільйонів українського, передусім хліборобського населення. ...Голод був запрограмований у ЦК ВКП(б) спеціально для українців і організований в умовах дуже непоганого врожаю 1932 року. ...Голод був наслідком спроби здійснювати соціалістичне будівництво воєнно-комуністичними методами”⁹¹.

Основу книги складають документи ЦДАВО і ЦДАГО України, використано в ній, звичайно, й документи Державного архіву Миколаївської області. Про голодомор у регіоні розповідається в розділах “Документи архівів свідчать” та “Свідчать очевидці”.

Винуватцем скоєного голоду автори спогадів в основному називають Сталіна. «Тільки люди, позбавлені совісті, можуть патякати: “При Сталіні був порядок”. Якщо голодна смерть хлібороба, самою долею покликаного годувати людей, є порядок, то що ж тоді є злочин?”, — висловлював обурення-протест спогадач Г.Г. Єжелов⁹².

На місцевих та республіканських документальних матеріалах написано ще кілька обласних збірок⁹³.

З початку 1990-х років публікуються спогади, документи і матеріали районного плану. В 1991 р. вийшла друком книга свідчень “**Безкровна війна**”, автором-упорядником якої став письменник Олександр Міщенко⁹⁴. В передмові до неї, написаній видатним українським письменником Олегом Гончарем, який народився у слободі Сухій Козельщинського району Полтавщини, зазначається: “Розміри катастрофи впродовж десятиріч уперто замовчувались. Робилося все, щоб світова громадськість не дізналася про справжні масштаби трагедії, і намуштрована пропаганда діяла беззастережно: багато людей на Заході так і не могли збагнути, що воно там сталося, на тій екзотичній Україні? Нині ми знаємо, що то було. Був голод, штучно організований, був масовий сталінський геноцид, свідомо спрямований на вигублення українського народу, народу, такого ненависного диктатурі, якій всюди вчувався прихований опір і затаєний сепаратизм. Цей безпрецедентний за своїм катівським розмахом злочин сталінщини завдав Україні найтяжчих втрат, коштував нації мільйони й мільйони людських життів, у тому числі й материнських, дитячих. ... Вимирали ж цілі села не будь-як, а за стратегічним диявольським розрахунком, адже треба було підірвати саме коріння нації, зруйнувати самі основи усталеної віками народної моралі, витруїти в душах людяність, натомість насаджуючи всюди режим терору, сіючи страх, підозри, розпалюючи ненависть і жорстокість таку, що й досі суспільству дається взнаки. ...Кожен факт, кожне свідчення народне має бути збережене в пам’яті поколінь. Спільними силами громадськості карбується те, що не повинно зникнути в небутті...”⁹⁵. У книзі представлено свідчення з рідного автору-упоряднику О. Міщенку Козельщинського району. Селяни 44 сіл оповідають про справжню історію колективізації, розкуркулення, причини, хід і наслідки голодомору, гірку неприховану правду про страждання й муки дітей, молодих, ста-

рих, престарілих селян, голодування одноосібників, колгоспників і “куркулів”, людську смертність, відповідальність партійно-державної радянської влади за штучно організований голодомор.

В книзі “Безкровна війна” вміщено порівняльні дані про загиблих під час Другої світової війни і в час голодомору. Наприклад, у с. Рибалки на війні полягло 60 чоловік, а від голоду загинуло понад 100 осіб; у с. Чапавка під час війни — 140 чоловік, у голодовку — 250; в с. Мануйлівка у війну загинуло 212 чоловік, у голодовку померло понад 500 душ⁹⁶. Наведемо кілька заяв свідків голоду 1932—1933 рр.: “Я думаю, що голод виник з того, що людей наших хотіли знищити. Керівники це робили. Але як же без України? Господь не допустив, щоб її на світі не було”, — стверджувала П. П. Глова⁹⁷; “Я форсував Дніпро, визволяв Полтаву, Кіровоград, Молдавію, Румунію, Угорщину, Австрію, але війна в моєму серці залишила не такі глибокі зарубки, як голодовка...”, — свідчив В. Д. Фесенко⁹⁸.

У книзі є рубрики: “Історична довідка”, “Медична довідка”, “Інформація для роздумів” та ін.

1992 року В. Іванців у видавництві “Український письменник” опублікував збірку “Голокіст: Документальні свідчення очевидців про голодомори на Білоцерківському Пороссі в 1921—22, 1932—33 та 1947 роках”⁹⁹ (теж під своїм авторством, але власним коштом). У ній — спогади жителів 8 населених пунктів. Більшість свідчень про голод-геноцид початку 30-х років, наприклад: “Навчався я в першій школі, де тепер педучилище. Якось ішов додому, а переді мною чоловік років 22—23. Раптом захитався і впав. Збіглися люди, і я протиснувся наперед. А в того молодика обличчя, мов мукою обсипане. І чую, як один старий каже: “Це — голод”, — розповів очевидець Н. Г. Тонконогий¹⁰⁰.

У 1997 р. було видано книгу “Чорні жнива: Голод 1932—1933 років у Валківському та Коломацькому районах Харківщини. (Документи, спогади, списки померлих)”¹⁰¹, упорядником якої виступила журналістка, член Асоціації дослідників голоду-геноциду 1932—1933 рр. в Україні Тамара Полішук. У зверненні видавця Маріяна Коця, з якого починається книга, підкреслюється жагуча необхідність дослідження історії голодоморів шляхом збору спогадів людей, які пережили голод, та створення в Україні збірників їхніх свідчень. В книзі вміщено 215 документів і матеріалів (162 документи, 37 свідчень, 16 списків померлих від штучного голоду-геноциду в селах та хуторах районів). У передмові та вступі упорядника на основі аналізу документів та наукової літератури визначено причини і наслідки голодомору в регіоні на фоні всеукраїнської трагедії.

Матеріали збірника — постанови, протоколи, розпорядження вищих та місцевих органів партійно-радянської влади, доповідні записки, телеграми, листи, повідомлення переконують, що творцями голодомору були центральні й місцеві організації комуністичної партії, свідчать про дикість розкуркулювання, конфіскацію злидненого майна “глитаїв”, репресії проти селян за зрізані на їх власному полі колоски, відокремлення дітей від батьків — так званих “шкідників радянської влади” тощо. Книга стверджує, що організатори голодомору — Сталін і його оточення винуваті за криваву веремію, пов’язану з колективізацією і голодом, переклали на вигаданих “націоналістів” та “ворогів народу”, терором проти інтелігенції фізично винищили колосальний культурний генофонд української нації, надовго підірвали загальний рівень як матеріальної, так і духовної культури, що значною мірою полегшило справу закабалення України.

“Під час війни бачила, як Валки бомбили. Так у голодівку трупів на вулицях лежало більше, ніж після того бомбардування. Вмирали цілими

родинами”, — свідчила Є. І. Юрченко (с. Катричівка) ¹⁰². “За приблизними підрахунками, близько двох третин перекопців загинуло від голоду в 1932—1933 рр. А щоб не пустували добротні хати й було кому обробляти місцеві чорноземи, пригнали сюди людей з Київщини. “Добриселенцями” їх називали. З тих пір з’явилися в Перекопі нові прізвища й пустили коріння нові роди — Несени, Щербини, Юшенки, Ковтуни...”, — сповідав І. М. Зінченко (с. Перекоп) ¹⁰³. Далеко не повний поминальний список жертв голоду в районах, видрукований у книзі, містить 2172 прізвища ¹⁰⁴. Є у вищеназваному збірнику й змістовні коментарі та довідковий апарат.

Науковці Національного історико-етнографічного заповідника “Переяслав”, члени Асоціації дослідників голодоморів в Україні Ю. В. Авраменко і В. М. Гнатюк підготували збірник **“Голодовка: 1932—1933 роки на Переяславщині: Свідчення”** ¹⁰⁵, що був виданий 2000 р. Книга свідчень жителів Переяслав-Хмельницького району Київської області складається з переднього слова упорядників, вступу “У катівських лабетах” Вячеслава та Надії Гнатюків, 250 спогадів-свідчень людей з 56 населених пунктів району, 22 документів, словника назв сурогатних страв, що споживалися населенням Переяславщини під час голодомору... У спогадах-свідченнях людей, які вижили під час найбільшої в Україні трагедії, відтворюються страшні картини людомору, біль і смуток людей, викликані репресивними методами здійснення примусової колективізації, розкуркулюванням, конфіскаційними хлібозаготівлями, масової смертності населення, фактів труподства та людоджерства в період штучно організованого партійно-радянською владою тоталітарного СРСР голодного мору в Україні.

У вступі до книги зазначено, що голодомор 1932—1933 рр. був штучним, із застосуванням репресій, про що свідчить діяльність партійно-державної влади СРСР та УСРР з організації терору голодом українського селянства. “Усі ці дії й заходи вищого партійного керівництва СРСР та УСРР відповідають змістові поняття “геноцид”, визначеного конвенцією ООН “Про запобігання злочину геноциду та покарання за нього” ¹⁰⁶, — стверджують автори.

Порушуючи питання про відповідальність за злочин голодомору-33, автори підкреслюють, що вина за нього лежить не лише на владній верхівці, а й загалом на більшовицькій партії. Партія розробляла ідеологію будівництва “нового суспільства та виховання “нової” людини, вона формувала світогляд мільйонів громадян СРСР, пропагуючи при цьому культ “вождів”, класовий антагонізм, насильство, виправдовуючи винищення великих мас населення, цілих суспільних верств, які нібито “заважали” й “перешкоджали” будівництву “світлого майбутнього” ¹⁰⁷.

Стрижнем книги є розділ “Свідчення про голодомор”. У спогадах людей відтворюються страшні картини людського мору. “Жилось дуже, дуже погано. Навмисно було зроблено голод, щоб людей уничтожить. Робили це комуністи”, — свідчила П. О. Вирівська (м. Переяслав-Хмельницький) ¹⁰⁸. “Сталін довів нас до голоду”, “Зробили голодовку. Аби хліба не було в 1932 році, хліба ж було море. Забрали!”, — згадували Є. К. Черненко (с. Виповзки) і Г. Д. Бойко (с. Віненці) ¹⁰⁹. “Такий страх на людей був, що не можна було слова сказати, а не те, що протестувати. Наробили в селі банди. У селян не було ніякої зброї, а вони зі зброєю ходили. Хто слово промовить — так у Сибір, або розстріл. Це було при Сталіну, Сталін керував — скільки він розумних людей розстріляв!” — обурювався О. Ф. Лукавенко (с. Циблі) ¹¹⁰. “Хури хліба вивозили. Це так Сталін і Каганович робили, щоб Україна не жила”, — свідчила Г. А. Онопрієнко (с. Горбані) ¹¹¹. А. Я. Батрак (с. Лецьки) стверджувала: “Партія винувата, що був го-

лод”¹¹², а Г. П. Бойко (с. Соснова) підкреслювала: “1941 року восени постріляли німці активістів. Всі людські муки ці активісти не самі видумали, вони тільки вислужувались, а команду давали з Москви”¹¹³.

Вражає вміщений у збірнику наступний документ: *“Приблизна кількість жертв голодомору 1932—1933 років по населених пунктах Переяслав-Хмельницького району”. Всього в районі від голоду, за неповними даними, померло 26 тис. 878 людей, в бойових діях Другої світової війни загинуло 8 тис. 267 осіб*”¹¹⁴.

Заслужують на увагу видані до 60-річчя голоду-геноциду в Україні також збірники-брошури районного масштабу: **“Було це на Славутчині в 30-х”** В. Тернового¹¹⁵, **“Розп’ята Тиврівщина (Голодомор 1932—1933 років у Тиврівському районі Вінницької області)”** В. Рудого¹¹⁶, **“Розп’яте село: Свідчення очевидців про нищення селянства Гребінківщини в 30-х та 40-х роках ХХ століття”** М. Тарана¹¹⁷.

Створена за публікаціями газети “Трудівник Полісся”, перша з цих брошур вустами славутчан з Хмельниччини розповідає правду про геноцид голодомором та репресіями. Г. В. Клімчук з с. Стригани згадує: “Про цей, штучно створений, голод нікому тоді не можна було й слова сказати, бо відразу ж заберуть. І ми боялися...”¹¹⁸, а Фарбей А. І. констатувала: “Кажуть, що буде колись страшний суд. Ту був страшний суд!”¹¹⁹.

Вступ “Всенародна трагедія: Причини і наслідки” до брошури **“Розп’ята Тиврівщина”** включає в себе авторське утвердження ретельної спланованості й скрупульозної підготовленості “в кремлівських апартаментах Сталіним і його поплічниками з центрального партійного відомства” умілої організованості “бездушними і безсердечними виконавцями на місцях” голодомору, що “загнав у могилу незліченну кількість людей”¹²⁰.

В підрозділі “Рядки партійних та урядових документів (з фондів колишнього Тиврівського райкому КПУ та інших джерел)” знайшли місце найбільш актуальні, що відбивають суть сталінської партійно-державної голодоморної антинародної політики. Те ж — у підрозділі “Засоби масової інформації — підручні душогубів”. Так, у публікації “Зламаймо куркульський саботаж” районної газети “Ударник соціалістичного будівництва” в листопаді-грудні 1932 р. повідомлялося, що в с. Р.Польові Гундерака Марка та Соболя за злісну нездачу хліба засуджено до позбавлення волі на 3 роки та пораження в правах на 2 роки¹²¹. Газета закликала викривати “куркулів й винаходити хліб”, вимагала нещадної кари “ворогам радвлadı” ...

В розділі “Наслідки” — свідчення тих, кого “мучили гірше, ніж при кріпаччині”, про неймовірно високу смертність від голоду-геноциду. О. І. Король з с. Дзвониха твердив: “Вважаю, що голодомор — це свідоме винищення українського народу”¹²². “Коли розкуркулили Мар’янчиного чоловіка, вони всі гуртом (активісти. — *Авт.*) прийшли до бідної жінки, яка була вагітною, і почали присікатися до неї: “Де майно діла?” Тоді один з них виліз на стола, скочив на жінку, вона зойкнула, впала під його вагою на долівку і ...народила мертву дитину”¹²³, — свідчив Л. М. Пугач з с. Ярошівка. “Тяжко про це все згадувати, — сповідала В. Т. Півторак з с. Качанівка (Красне), — люди деякі ще й зараз бояться вголос про ті часи говорити, щоб не доніс хтось. А мені [що] боятися в свої вісімдесят три роки — в тюрму вже не посадять бабу. Та вона й так усе життя в тюрмі просиділа — в колгоспній”¹²⁴.

У післямові “Катів назвати поіменно” автор викриває душителів селян-трударів, а також усіх, хто виправдовується, вибріхується, намагається заперечити чи перекрутити вбивчі факти, на свій кшталт переробити іс-

торію і навіть нападати, залякувати та погрожувати карами, окремих людей, які ще обома ногами стоять у минулому, і для яких період масового геноциду був “золотим віком”¹²⁵.

Микола Таран у збірнику-брошурі “Розіп’яте село. Свідчення очевидців про нищення селянства Гребінківщини в 30 та 40-х роках ХХ століття”¹²⁶, хоч і зазначав, що дане видання — літературно-художнє, оповіданнями-споминами виклав правдиву історію творення голоду-геноциду в окремо взятому районі України та його селах. Більше 670 прізвищ та імен налічує “Список жертв сталінського голодомору 1932—1933 рр. смт Гребінки”¹²⁷.

Автор і упорядник брошури (М. Таран та В. Іванців) на основі аналізу документів, публікацій білоцерківської газети “Радянська нива”, в якій повідомлялося про перевиконання плану здачі зерна в 1932—1933 рр. у колгоспах сіл округи на 4,7 — 27,7% й при цьому виявлялося, що активісти нищпорили по хатах, вишкрібаючи й горшки, зробили висновок: “Мета була одна: забрати все, щоб український селянин залишився сам на сам з голодом і загинув”¹²⁸. Брошура “Розіп’яте село” переконує, що мільйони людей зазнали геноциду на своїй землі внаслідок страшного злочину проти української нації.

“Хай люди знають, яке лихоліття пережив наш народ, і з якої пропасті ми вирвалися”, — це слова Ярини Мицик, автора-упорядника брошури “Голод у Вишнополі”¹²⁹ — селі Тальнівського району Київщини. В документальних оповідях автора про геноцид: “На Колибабів яр”, “То голод їх зробив такими”, “Судили за слово, судили за грам”, “Репресія” та ін.¹³⁰ — тужна картина покріпаченого радянською владою села й людоморного жахіття 1932—1933 рр. Список “Вишнопольці, померлі з голоду в 1932—1933 роках”, опублікований у брошурі, налічує 599 імен та прізвищ, зібраних їх земляками¹³¹.

Підсумовуючи, зазначимо, що в Україні за 1990—2003 рр. створено й опубліковано 2 ґрунтовні загальноукраїнські збірники документів і матеріалів, в основному на базі двох центральних архівів, і всеукраїнський збірник свідчень людей, які пережили людомор і вижили, ряд регіональних видань з поєднанням документальних джерел та спогадів очевидців голодомору — обласних, районних і сільських документальних й документально-публіцистичних збірок.

Науково-пізнавальне значення цих видань полягає в тому, що в них оприлюднено масив не опублікованих раніше документів, що являють собою цінні джерела для дослідження надскладної й актуальної теми голоду-геноциду.

Надзвичайно важливими для науковців є книги свідчень селян, які вижили в пекельному лихолітті. Документальні збірники в основному охоплюють 1932-й і 1933-й роки, хоч автори-упорядники залучають документи і свідчення, починаючи з 1929 р., щоб більш виразно показати вигоди й причини народної трагедії.

По-різному висвітлюється питання про відповідальність за організацію штучного голодомору й загибель мільйонів людей. Без винятку всі дослідники покладають відповідальність за нього на Й. Сталіна та найближче його оточення, найперше — на В. Молотова, Л. Кагановича і П. Постишева. Значною мірою вина лежить на виконавцях їх волі в Україні — С. Косіорі, В. Чубарі, Г. Петровському та ін. Багато дослідників, авторів свідчень вважають, що особливу відповідальність за геноцид має нести ВКП(б) як “керівна й спрямовуюча сила суспільства”, як інструмент втілення в життя рішень вищого керівництва СРСР. Адже постанови пар-

тійних органів були обов'язковими для виконання органами державними. Втілюючи в життя ідеологію формування “нової” людини, партія пропагувала класовий антагонізм, насильство, винищення мас населення, щоб “не заважали” побудові так званого “світлого майбутнього”. При цьому слід обов'язково зауважити, що в лавах компартії було багато порядних людей, ідеалістів-мрійників, які щиро вірили в міфічний “комунізм”. Багатьох з них було репресовано, дехто покінчив життя самогубством, їх місце займали такі ж чесні чорнороби партії. Однак чимало, особливо серед місцевих керівників-комуністів і молодіжної ланки партії — комсомольців, серед різного рангу “уповноважених” було кар'єристів, боягузів, садистів, катів, які за настановами “вождів”, кремлівських чи місцевих, чинили насильство й свавілля над українським народом.

Важливим і актуальним залишається питання виявлення і введення до наукового й читацького обігу архівних джерел. Ї тому заслугою дослідників є створення й видання книг з використанням документів і матеріалів центральних архівних установ держави — ЦДАГО України і ЦДАВО України. Опубліковано ряд збірників документів на основі фондів обласних державних архівів, однак лише всеукраїнські збірники й один обласний підготовлено й видано за державні кошти. Всі інші з проаналізованих — за рахунок ентузіазму, душевного поруху авторів-упорядників чи укладачів та різних спонсорів.

Актуальною, але невирішеною проблемою залишається доступ дослідників до фондів Державного архіву СБУ та Архіву Міністерства внутрішніх справ України. Широкому колу населення мало відомі документи і матеріали місцевих архівів про голодомор-33 в селах, районах, областях.

В рекомендаціях Парламентських слухань щодо вшанування пам'яті жертв голодомору 1932—1933 років, схвалених постановою Верховної Ради України від 6 березня 2003 р., зазначається доручення Кабміну України “забезпечити видання й перевидання збірників архівних документів і матеріалів”, Державному комітету архівів “продовжити разом з Національною академією наук України та осередками Міжнародної асоціації українців систематичне дослідження історичної правди про події 1932—1933 рр. шляхом залучення до наукового обігу джерел із закордонних архівів, передусім Російської Федерації (документи федеральних архівів та відомчих архівів силових служб), а також Великобританії, Італії, Німеччини, Румунії, Франції (аналітично-інформаційні матеріали спецслужб, дипломатичних представників, журналістів за 1932—1933 рр.)¹³².

Нагальною потребою часу є видання фундаментального збірника документів і матеріалів з широким залученням недоступних раніше фондів, унікальних щоденників, джерел закордонного походження, над підготовкою якого працюють науковці Інституту історії України НАН України та ряду держархівів.

¹ Голод 1932—1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів / Упорядники: Р. Я. Пиріг та ін. — К., 1990. — 607 с.

² У документі помилка. Слід читати УСРР (*Авт.*).

³ Голод 1932—1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів — С. 3,4.

⁴ Там само. — С. 190.

⁵ Там само. — С. 151—160, 230—231.

⁶ 33-й: ГОЛОД. Народна Книга-Меморіал. (Автори-упорядники К о в а л е н - к о Л. Б., М а н я к В. А.). — К., 1991. — 584 с.

⁷ Там само. — С. 17.

⁸ Там само. — С. 573, 582.

⁹ Там само. — С. 9, 14.

- ¹⁰ У тексті книги помилково — Віктор.
- ¹¹ Ш а т а л і н а Є в г е н і я. Голодомор 1932—1933 рр. в Україні: причини і наслідки. Міжнародна наукова конференція. — К., 9—10 вересня 1943 р. // Матеріали. — К. — 1995. — С. 167—170.
- ¹² 33-й: ГОЛОД: Народна Книга-Меморіал. — С. 295.
- ¹³ Там само. — С. 531.
- ¹⁴ Там само. — С. 331—333, 385—391.
- ¹⁵ Там само. — С. 243—246.
- ¹⁶ Колективізація і голод на Україні, 1929—1933: Збірник документів і матеріалів. (Упорядники: М и х а й л и ч е н к о Г. М., Ш а т а л і н а Є. П.). — К., 1992. — 736 с.
- ¹⁷ Див.: Там само. — С. 10.
- ¹⁸ Там само. — С. 388.
- ¹⁹ Колективізація і голод на Україні, 1929—1933: Збірник документів і матеріалів. (Упорядники: М и х а й л и ч е н к о Г. М., Ш а т а л і н а Є. П.). Видання друге, стереотипне. — К., 1993. — 736 с.
- ²⁰ Воля Олесь. Мор. Книга буття України. — Канада—Україна. — 1993. — 432 с.
- ²¹ М у х і н а М а р и н а. Упокорення голодом: Збірник документів. — К., 1993. — 312 с.
- ²² Воля Олесь. Назв. праця. — С. 62.
- ²³ Див.: Там само. — С. 203, 338, 371.
- ²⁴ Там само. — С. 21.
- ²⁵ Там само. — С. 4.
- ²⁶ Воля Олесь. Мор. Книга буття України. — К., 2002. — 1152 с.
- ²⁷ Там само. — С. 4.
- ²⁸ Літературна Україна. — 1993. — 11 березня.
- ²⁹ М у х і н а М а р и н а. Назв. праця. — К., 1993. — 312 с.
- ³⁰ Там само. — С. 5—21.
- ³¹ Там само. — С. 173—265.
- ³² Там само. — С. 175, 176, 183, 187, 191, 196, 200.
- ³³ Там само. — С. 184, 188, 189, 192.
- ³⁴ Там само. — С. 199.
- ³⁵ Чорна книга України. Збірник документів, архівних матеріалів, листів, доповідей, статей, досліджень, есе / Упорядник-редактор Ф. З у б а н и ч; передмова В. Я в о р і в с ь к о г о. — К., 1998. — С. 193—219.
- ³⁶ Там само. — С. 184—191.
- ³⁷ Там само. — С. 134—135.
- ³⁸ Там само. — С. 136.
- ³⁹ Там само. — С. 143.
- ⁴⁰ Там само. — С. 127, 128.
- ⁴¹ Там само. — С. 133, 134.
- ⁴² Там само. — С. 150—153.
- ⁴³ Там само. — С. 162.
- ⁴⁴ Командири великого голоду: Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932—1933 рр. За ред. В. В а с и л ь є в а, Ю. Ш а п о в а л а. — К., 2001. — 399 с.
- ⁴⁵ Там само. — С. 5.
- ⁴⁶ Там само. — С. 228—247.
- ⁴⁷ Там само. — С. 254.
- ⁴⁸ Там само. — С. 248, 270—278.
- ⁴⁹ Там само. — С. 314—334.
- ⁵⁰ Там само.
- ⁵¹ Там само. — С. 351.
- ⁵² Голод на Поділлі: Книга свідчень / Редактор-упорядник В. М а ц ь к о. Вступна стаття Л. К о в а л е н к о - М а н я к. — Кам'янець-Подільський, 1993. — 104 с.
- ⁵³ Там само. — С. 3.
- ⁵⁴ Там само. — С. 6.
- ⁵⁵ Див.: Там само. — С. 8.
- ⁵⁶ Там само. — С. 9.
- ⁵⁷ Там само.
- ⁵⁸ Див.: Там само. — С. 49.
- ⁵⁹ Там само. — С. 96—97.
- ⁶⁰ В и н о к у р о в а Ф а ї н а, П о д к у р Р о м а н. Голод 1932—33, 1946—47. Вінницька область: Документи і матеріали. — Вінниця, 1993. — 224 с.
- ⁶¹ Там само. — С. 32.
- ⁶² Там само. — С. 5.

- ⁶³ Там само. — С. 45, 46.
⁶⁴ Там само. — С. 59.
⁶⁵ Там само. — С. 64.
⁶⁶ Там само. — С. 136.
⁶⁷ Портрет темряви. Свідчення, документи і матеріали у двох книгах. Кн. 1–2 (Автор-упорядник Я щ у к П е т р о). — К., 1999. — 707 с.; 612 с.
⁶⁸ Див.: Там само. Кн. 1. — С. 13.
⁶⁹ Там само. — С. 17.
⁷⁰ К о н к в е с т Р. Жнива скорботи: Радянська колективізація і голодомор. — К., 1993.
⁷¹ Портрет темряви... — Кн. 1. — С. 123.
⁷² Там само. — С. 152, 153.
⁷³ Там само. — С. 187, 191.
⁷⁴ Там само. — Кн. 2 — С. 25.
⁷⁵ Народна трагедія: Документи і матеріали про голод 1932–1933 років на Дніпропетровщині (Упорядники: А. І. Г о л у б, Ю. А. М и ц и к, Н. Р. Р о м а н е ц ь). — Дніпропетровськ, 1993. — 84 с.
⁷⁶ Там само. — С. 5, 6.
⁷⁷ Там само. — С. 51, 52.
⁷⁸ Там само. — С. 61.
⁷⁹ Там само. — С. 76.
⁸⁰ Колективізація сільського господарства і голод на Полтавщині. 1929–1933: Збірник документів і матеріалів. — Полтава, 1997. — 264 с.
⁸¹ Там само. — С. 4.
⁸² Див.: Там само. — С. 17.
⁸³ Там само. — С. 38.
⁸⁴ Там само. — С. 40.
⁸⁵ Там само. — С. 42, 43.
⁸⁶ Там само. — С. 46, 50.
⁸⁷ Там само. — С. 209.
⁸⁸ Там само. — С. 244–245.
⁸⁹ Миколаївщина: колективізація сільського господарства і голод (1929–1933). Документи і матеріали. — Миколаїв, 2000. — 214 с.
⁹⁰ Див.: Там само. — С. 20.
⁹¹ Там само. — С. 21, 36.
⁹² Там само. — С. 58.
⁹³ Голодомор на Житомирщині. 1930–1934 роки. Документи і спогади: Збірник. (Упорядники: Р. Ю. К о н д р а т ю к, Д. Я. С а м о л ю к). — Житомир, 1993. — 84 с.; Неоголошена війна. (Спогади свідків, архівні документи та роздуми сучасників про голодомор 1932–1933 років). (Автор-упорядник В. Т и м о ф е є в). — Тернопіль, 1993. — 132 с.; інші.
⁹⁴ М і щ е н к о О л е к с а н д р. Безкровна війна: Книга свідчень. Передмова О. Г о н ч а р а. — К., 1991. — 176 с.
⁹⁵ Там само. — С. 3, 4.
⁹⁶ Там само. — С. 60, 75, 122.
⁹⁷ Там само. — С. 47.
⁹⁸ Там само. — С. 139.
⁹⁹ І в а н ц і в В о л о д и м и р. Голокіст: Документальні свідчення очевидців про голодомори на Білоцерківському Пороссі в 1921–22, 1932–33 та 1947 роках. — К., 1992. — 48 с.
¹⁰⁰ Там само. — С. 14, 15.
¹⁰¹ Чорні жнива: Голод 1932–1933 років у Валківському та Коломацькому районах Харківщини. Документи, спогади, списки померлих. / Упорядник Т. П о л і щ у к. — К.; Харків; Нью-Йорк; Філадельфія, 1997. — 368 с.
¹⁰² Там само. — С. 244.
¹⁰³ Там само. — С. 239, 240.
¹⁰⁴ Там само. — С. 267–329.
¹⁰⁵ Голодовка: 1932–1933 роки на Переяславщині: Свідчення (Упорядники: Ю. В. А в р а м е н к о, В. М. Г н а т ю к.) — Переяслав-Хмельницький; Київ; Нью-Йорк, 2000. — 445 с.
¹⁰⁶ Там само. — С. 21.
¹⁰⁷ Там само. — С. 23.
¹⁰⁸ Там само. — С. 59.
¹⁰⁹ Там само. — С. 113, 114.
¹¹⁰ Там само. — С. 138.

- ¹¹¹ Там само. — С. 167.
¹¹² Там само. — С. 235.
¹¹³ Там само. — С. 316, 317.
¹¹⁴ Там само. — С. 405—407.
¹¹⁵ Терновий В. Було це на Славутчині в 30-х. ... — Славута, 1993. — 48 с.
¹¹⁶ Рудий В. Розп'ята Тиврівщина (Голодомор 1932—1933 років у Тиврівському районі Вінницької області). — Тиврів, 1993. — 62 с.
¹¹⁷ Таран Микола. Розп'яте село: Свідчення очевидців про нищення селянства Гребінківщини в 30-х та 40-х роках ХХ століття. — Біла Церква, 1995. — 57 с.
¹¹⁸ Терновий В. Назв. праця. — С. 8.
¹¹⁹ Там само. — С. 17.
¹²⁰ Рудий В. Назв. праця. — С. 3.
¹²¹ Там само. — С. 16.
¹²² Там само. — С. 35.
¹²³ Там само. — С. 44.
¹²⁴ Там само. — С. 28.
¹²⁵ Див.: Там само. — С. 56.
¹²⁶ Таран Микола. Назв. праця.
¹²⁷ Там само. — С. 36—53.
¹²⁸ Там само. — С. 31.
¹²⁹ Мицик Ярина. Голод у Вишнополі. — Тальне: Музей історії хліборобства. Районна організація Всеукраїнської організації дослідників "Голод-геноцид 1932—1933". — 1993. — 36 с.
¹³⁰ Там само. — С. 3—26.
¹³¹ Там само. — С. 27—33.
¹³² Див.: Парламентські слухання щодо вшанування жертв голодомору 1932—1933 років 12 лютого 2003 року. — К., 2003. — С. 103—107.